

УДК 94(477.73)

АНЖЕЛІКА ФЕСЕНКО

м. Миколаїв

«ПОЧЕСНЕ ГРОМАДЯНСТВО МІСТА» ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОГО ВИЗНАННЯ ОСОБИСТОГО ВНЕСКУ Е. ТОТЛЕБЕНА В РОЗВИТОК м. СЕВАСТОПОЛЯ

У статті описано практику присвоєння звання «Почесний громадянин міста Севастополя» на прикладі Едуарда Івановича Тотлебена. Визначено його вклад у перший захист м. Севастополя. Подано нові факти про пам'ятники Е. Тотлебену на Севастопольській землі.

Ключові слова: Кримська війна, перший захист Севастополя, почесний громадянин міста, захисні споруди.

На сьогодні тема дореволюційного почесного громадянства міст в Україні не була об'єктом наукових досліджень. У поданій статті зроблено спробу проаналізувати проблему, що виникла, на прикладі життя та діяльності Едуарда Івановича Тотлебена.

У сучасній науковій літературі є контроверсійні моменти щодо понять «станове громадянство» і «громадянство міста», що веде до спотворення історичної дійсності. Досить часто, особливо краєзнавці, відносять почесних станових громадян до почесних громадян міста. Так, наприклад, у історика Є. Алтабаєвої в навчальному посібнику з історії міста, почесним громадянином названо Сіму Йосиповича Кефелі, підприємця і громадського діяча, який насправді був спадковим почесним громадянином. Почесним громадянином міста, помилково, було названо і купця, мецената Петра Андрійовича Телятнікова [2, 63].

У результаті таких помилок у містах фіксують від ста (100) до двохсот (200) почесних громадян міста, чого фактично бути не могло. Архівний же аналіз документів підтверджує, що до революції звання «Почесного громадянина міста» могли мати лише від п'яти до дванадцяти осіб.

У м. Севастополі темою почесного громадянства займався П. Я. Веселов, котрий у 1999 році видав документальну повість «Зірки Севастополя», в якій з дореволюційних почесних громадян був названий лише Лев Миколайович Толстой. Однак, після вивчення протоколів міських дум і визначення порядку

присвоєння звання, з'ясувалося, що Л. М. Толстой не є почесним громадянином м. Севастополя, бо звання не було затверджено імператором, що є обов'язковою процедурою [3, 20].

У результаті вивчення фондів Державного архіву м. Севастополя (ДАМС), Державного архіву Автономної республіки Крим (ДААРК), Російського Державного архіву військово-морського флоту (РДАВМФ) авторка виявила вісім нових імен почесних громадян м. Севастополя, дала визначення інституту почесного громадянства міст, встановила відмінність між становим почесним громадянством і почесним громадянством міст, уперше простежила процедуру присвоєння звання – «Почесний громадянин міста».

На сьогодні з'ясовано, що поняття «Почесне громадянство міст» в Російській імперії не регулювалося законодавчо, однак набуло широкого поширення в середині XIX – на початку XX століть.

Звання присвоювалося за рішенням міської думи, потім – підтверджувалося імператором і тільки після його схвалення можна було оголошувати особі про надану честь. Звання присвоювалося за життя. Речовим доказом була папка на муаровім підкладі, яку почесний громадянин отримував на засіданні міської думи. Портрети почесних громадян прикрашали зал думських засідань. Революція ж 1917 року скасувала інститут почесного громадянства.

Першим почесним громадянином м. Севастополя, встановленим за архівними документами, є Тотлебен Едуард Іванович, який

14 серпня 1866 року «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие» був удостоєний звання «Почесний громадянин міста Севастополя» [14].

Дякуючи Е. Тотлебену, під час Кримської війни, була створена цілісна система захисних споруд м. Севастополя.

У 1854 році Едуард Іванович у штабі Дунайської армії виконував доручення генерала Шильдера. Особливе значення мали його роботи в Силістрії, де йому вдалося 7 червня підірвати передній край одного з укріплень, так званого Араб-Табія, але висадка союзників у Криму змінила план війни, облога Силістрії була знята, і М. Д. Горчаков відрядив туди І. Тотлебена. Спочатку головнокомандувач князь А. С. Меншиков вважав, що союзники не зважаться на висадку в Криму, і відхилив пропозицію Едуарда Івановича негайно розпочати захисні роботи (вони були розпочаті вже тоді, коли висадка відбулася). 10 серпня 1854 року Едуард Тотлебен прибув до Севастополя і в той же день розпочав роботи: вивчив характер і властивості місцевості, що оточує місто, міцність фортеці. Цитуємо дані з блокнота Едуарда Івановича: «С сухопутной стороны Севастополь весьма доступен, если до появления неприятеля ограничиться существующими укреплениями, укрепления эти состоят из нескольких батарей, вооруженных орудиями весьма малого калибра, которые могли только оказать некоторое сопротивление татарам» [4, 13]. Далі – Е. Тотлебен склав план побудови укріплень, а саме: зайняти ширшу фронтальну позицію на лінії зміцнення оборони, виставити на ній якомога більшу кількість гармат. До того ж, одночасно зі зміцненням Північної сторони довелося зміцнювати й Південну [8, 80]. Роботи тривали безперервно. Досить швидко Севастополь вже мав суцільну захисну лінію з артилерією. Нападники змушені були відмовитися від наміру взяти місто відкритою атакою і 28 вересня почали його оточення. Перше бомбардування м. Севастополя 5 жовтня довело правильність розробленої військової стратегії Едуарда Івановича. Наступним кроком його дій стала підготовка мережі підземних мінних галерей, з яких у нічний час відбувалися вилазки в розташування ворога [4, 13]. 8 червня 1855 року

І. Тотлебен був поранений у ногу на батареї № 6 (Жерве), але, незважаючи на це, продовжував керувати захисними роботами.

За захист м. Севастополя Едуард Іванович Тотлебен отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня, чин полковника, далі – флігель-ад'ютанта. 10 квітня 1855 року вже отримав звання генерал-майора, а 6 червня 1855 року був нагороджений орденом Св. Георгія 3-го ступеня [4, 13].

Після падіння м. Севастополя Е. Тотлебен направляє до м. Миколаєва. Його стратегічні ідеї щодо зміцнення міста відкривали нову еру в фортифікаційному мистецтві. Едуард Іванович наполягав на необхідності створення системи фортів, вважаючи їх основними захисними пунктами, з проміжними артилерійськими позиціями, до яких повинні підходити залізниці; займався розподілом усіх видів зброї і роллю кожного з них [4, 13].

Після повернення в м. Петербург Е. Тотлебен почав займатися зміцненням Кронштадтських укріплень. Пізніше, протягом двох років, вивчав питання щодо укріплення фортець Німеччини і Франції, сприяв створенню організації Інженерного будинку. У 1859 році Едуард Іванович був призначений директором Інженерного департаменту, а в 1863 році «товарищем» генерал-інспектора з інженерної справи. У 1863 році під наглядом і безпосереднім керівництвом Е. Тотлебена було вжито низку заходів щодо зміцнення кримських фортець, укріплення Свеаборга, Динабурга, Миколаєва, Виборга, гирла річок Неви і Західної Двіни; Кронштадт також був укріпленим і захищеним від атаки флоту. У 1869 році Едуардом Івановичем було складено проект укріплення м. Києва [4, 13].

14 серпня 1866 року на засіданні міської Думи міський голова Петро Андрійович Телятников запропонував надати звання «Почесного громадянина міста Севастополя» Е. І. Тотлебену «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие». Портрет Едуарда Івановича прикрасив зал засідань міської Думи [14].

Після війни 5 квітня 1869 року Е. Тотлебен очолив в м. Петербурзі Особливий комітет по створенню музею в м. Севастополі, урочисте відкриття якого відбулося 14 вересня 1869 року [9, 145]. Музейна експозиція розмістилася в п'ятьох кімнатах власного будинку

Едуарда Івановича. З ремонтом допоміг міський голова П. А. Телятников. Експонатами стали особисті речі, фотографії, документи учасників оборони, картини художників І. К. Айвазовського, В. Є. Маковського, Ф. А. Рубо. Запрошених було 70 осіб, серед них: іноземні гості, учасники оборони, військові, які проживали в м. Севастополі [5, арк. 12; арк. 13, 17].

Урочисту промову при відкритті музею виголосив почесний громадянин міста Е. Тотлебен, архимандрит Херсонеський Євген освятив музей зі словами: «Да будет это хранилище всех знаков радости и горя, всех памятников вражды и дружбы» [10].

У бібліотеці музею було 60 томів, серед яких особливе місце займали два видання, передані Едуардом Івановичем: «Опис оборони Севастополя» і «Нариси історії Кримської війни». Відкриття музею в м. Севастополі стало значною подією. Уперше з ініціативи громадськості в провінційному місті з'явився публічний музей, завданням якого було увічнення пам'яті героїв севастопольської оборони. У 1871 році музей відвідали: імператриця, великі князі Сергій і Павло, а також – велика княжна Марія. З цього приводу газета «Кримський вісник» писала: «В этом любопытном хранилище предметов, относящихся к осаде, Ее Величество изволила обратить особое внимание и долго рассматривала пробитую роковой пулей фуражку незабвенного Павла Степановича Нахимова, закончившего блистательное свое поприще славной смертью на валах Севастополя» [15, 445–446]. 25 років музей знаходився в будинку Е. Тотлебена. Питання про будівництво нової будівлі для музею постало перед Особливим комітетом і комісією в 1884 році після його смерті.

У 1869 році Е. Тотлебен, генерал-інспектор з інженерної справи, очолив створену Військовим міністерством «Комісію з застосування повітроплавання стосовно військової справи» – перший офіційний орган з військового повітроплавання. А уже в 1870 році були побудовані й випробувані перші прив'язні аеростати (повітряні кулі) [15, 889].

З 1871-го до 1875 року Едуард Іванович займався розробкою нової системи захисних укріплень фортець. З цією метою він провів ряд досліджень у Брест-Литовську, Ковно, Білосто-

ці, Гоніондзе, Гродно, Дубнах і Проскурові. У 1873 році на закритій нараді про стратегічне становище Росії під головуванням імператора був прийнятий план Е. Тотлебена, що мав такі положення: 1. Посилити Новогеоргієвськ, Івангород і Варшаву захисними спорудами і побудувати захисні споруди навколо Бреста для прикриття залізниць; 2. Зміцнити Гродно, Ковно, Осовець і забезпечити переправу через річку Західна Двіна біля Риги; 3. Побудувати захисні споруди попереду Дубен і Проскурова; 4. Посилити захисними спорудами Бендери, Очаків і Ямпіль.

Роботи щодо виконання цього плану зруйнувала російсько-турецька війна. У 1876 році Едуарда Івановича викликали до Ливадії, призначивши керівником з оборони Чорноморського узбережжя. У Керчі, Очакові, Одесі та Севастополі було встановлено міни, зведено нові батареї і посилено озброєння.

У кінці 1876 року Е. Тотлебен повернувся до Петербурга і лише 2 вересня 1877 року, коли оточення Плевни затягнулося, почав керувати захисними роботами. Фронт лінійного захисту Плевни було розбито на шість дистанцій, створено лінії укріплень, дороги для маневрів, поліпшена система постачання оточених військ, відриті окопи, землянки, прокладені лінії телеграфу. Професійно розставлена артилерія почала методично руйнувати споруди фортець, кільце облоги затисло турецький гарнізон, у місті почалися хвороби і голод. У ніч на 28 листопада 1877 року турки зробили спробу прорватися, але, втративши шість тисяч осіб, відступили і незабаром капітулювали. Після захоплення Плевни Е. Тотлебен призначили начальником Східного загону, однак 8 лютого його знову було відкликано до м. Петербурга для участі в нараді з питання щодо захоплення Босфору і закриття його для англійського флоту. Надалі Едуард Іванович командував Русуцьким загonom, а після перемир'я і від'їзду з армії головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича, обіймав його посаду. 27 січня 1879 року, після підписання мирного договору, Е. Тотлебен переправляє до Росії останні війська армії [7, 636].

За заслуги під час війни 1877–1878 рр. Е. І. Тотлебен був нагороджений орденами Св. Георгія 2-го ступеня і Св. Андрія Первоз-

ванного, а 5 жовтня 1879 року, в день ювілею першого бомбардування м. Севастополя, був відзначений графським званням [7, 636].

7 квітня 1879 року Едуард Іванович отримав призначення на посаду Одеського генерал-губернатора, а 17 вересня – командувача військами Одеського військового округу. 18 травня 1880 року граф Тотлебен призначений генерал-губернатором Північно-західного краю і командувачем військами Віленського військового округу. У 1883 році Едуард Іванович отримав діамантові знаки до ордена Св. Андрія Первозванного [15, 889].

Смерть імператора Олександра II вразила графа і позначилася на його здоров'ї. Помер Едуард Іванович 19 червня 1884 року в м. Бад-Соден (Прусія). Спочатку його прах був похований в Ризі, але «По Высочайшему повелению» герой севастопольської оборони перепохований на Братському кладовищі в м. Севастополі 5 жовтня 1884 року. 19 червня 1890 року відбулося відкриття та освячення пам'ятника на могилі генерала, 5 серпня 1909 року – відкриття пам'ятника Е. Тотлебена на Історичному бульварі [11, 12].

Як повідомляла газета «Кримський вісник», о 8 годині 5 серпня три гарматних постріли сповістили про початок святкування. Місто і судна, що стояли на рейді, «расцвелились флагами». Війська разом з хорами музики вишикувалися густими шпалерами Катерининською вулицею, починаючи від Графської пристані до площі Новосильського (нині площа Ушакова). Сюди, на Історичний бульвар, прибули перші особи міста, гласні міської Думи, командувач військами Одеського військового округу, генерал від кавалерії, барон А. В. Каульбарс разом з начальником Морських сил Чорного моря контр-адміралом І. Ф. Бостремом, учасники Кримської війни, запрошені, серед яких – син покійного героя флігель-ад'ютант граф Тотлебен з сім'єю. О 10 годині війська від Катерининської вулиці підійшли до місця святкування. Після закінчення молебню було дано салют, відповідно до морського статуту, з пам'ятника було спущено біле покривало, і в «ярих лучах сонця перед тисячами глаз предстала мощная фигура героя» [7, 639–640; 12].

Потім почалася хода депутацій з вінками до підніжжя пам'ятника, після якої всі війська

гарнізону пройшли навколо пам'ятника під звуки церемоніального маршу. Від саперної роти біля постаменту були виставлені вартіві, одягнені в форму часів Кримської війни. Після закінчення урочистостей усі війська розійшлися до своїх розташувань і бульвар було відкрито для відвідувачів.

Пам'ятник був багатофігурною композицією, що завершувався бронзовою фігурою Е. Тотлебена на повний зріст. Він стоїть у спокійній позі в шинелі, права рука лежить на поясі, в опущеній лівій – кашкет. Виразний силует фігури чітко вимальовується на тлі неба і навколишньої зелені дерев. Постамент скульптури складається зі стилобату і пілона. Верхня частина стилобату відтворює скелястий рельєф місцевості й частину бастіону з мінною галереєю. Навколо пілона розташовано шість бронзових фігур представників різних родів військ у повний зріст.

Урочисте відкриття пам'ятника закінчилося сніданком, влаштованим на кошти панів генералів і штаб-офіцерів частин військ севастопольського гарнізону. На сніданку зачитувалися вітальні телеграми, які прийшли в Севастополь з нагоди святкування. Першою була зачитана телеграма від імператора: «Поручаю Вам передать доблестным подвижникам генерал-ад'ютанта графа Тотлебена и всем бывшим на освящении памятника устроителю славной обороны Севастополя Мою сердечную благодарность за их верность Мне и молитвы, за их готовность служить по примеру своих отцов верными сынами дорогой родины. Николай» [12]. Військовий оркестр виконав туш, а після «здраницы» на честь представника Франції «Марсельезу». Для ветеранів Кримської кампанії, що мешкають в Севастополі, був влаштований урочистий обід. Як повідомлялося в газеті, члени сім'ї графа Тотлебена спілкувалися з ветеранами, серед яких «большинство уже дряхлые старики» [7, 642].

Наступного дня генерал-ад'ютант А. Е. Прескотт і флігель-ад'ютант граф Тотлебен з сім'єю оглянули Панораму і в екіпажах проїхали всією захисною лінією [12].

Газета «Кримський вісник» повідомляла про те, що тисячі людей у ці святкові дні відвідали Історичний бульвар. Три дні цілодобово

біля пам'ятника стояла почесна варта саперного батальйону, мінної роти і кріпосного телеграфу. 8 серпня, в день від'їзду флігель-ад'ютанта графа Тотлебена з сім'єю до Петербурга, вінки і стрічки, цінні срібні дошки, щити і жетони було прибрано з підніжжя пам'ятника і перенесено до будівлі Панорами [13].

У газеті «Кримський вісник» було ще одне повідомлення кореспондента з приводу відкриття на Історичному бульварі пам'ятника Е. І. Тотлебену. Автор замітки майже 100-річної давнини нарікав на те, що, мовляв, гріх саме в ці дні не згадати про те, що ще 43 роки тому міська Дума «записала на вечные времена почетным гражданином Севастополя генерал-адъютанта Э. И. Тотлебена». Однак, констатував автор, «за давностью лет в управлении не сохранились подлинные документы, касающиеся городского ходатайства о присвоении графу звания почетного гражданина города» [7, 645].

У ряді публікацій у тому ж «Кримському вісникові», а ще раніше в «Севастопольському довідковому листку», зокрема, в номері за 21 червня 1890 року, одразу ж після встановлення пам'ятника Е. Тотлебену на Братському кладовищі, прямо вказується на те, що граф Едуард Тотлебен є почесним громадянином нашого міста. А головне, він удостоєний цього високого звання у нас першим, ще в 1866 році [14].

У друкованому повідомленні вже в 1907 році (газета «Кримський вісник») ця теза базується на двох переконливих факта: 1. Портрет Е. І. Тотлебена був вивішений у залі засідань міської Думи серед сімох інших портретів на момент публікації; 2. Е. І. Тотлебену була піднесена «папка из сафьяна шоколадного цвета на муаровом подкладе с гербом России и портретом вновь испеченного почетного гражданина града Севастополь». Цей документ був надісланий особисто графу з Санкт-Петербургу 17 жовтня 1866 року відразу ж після його найвищого затвердження з формулюванням: «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие».

Сьогодні можна стверджувати, що логіка ряду важливих факторів свідчить про почесне громадянство Е. І. Тотлебена, бо на стіні залу засідань Думи вивішувалися тільки портрети почесних громадян, а папка їм вручалася

лише після суворого дотримання всього церемоніалу присудження цього звання: на першому етапі рішення приймалося гласними міської Думи, а на другому, після «повернення документа на Высочайшее воззрение», надходив остаточний вердикт імператора.

28 серпня 1909 року імператор разом з родиною прибув до Криму. У перший же день перебування в Севастополі старші доньки імператора великі княгині Ольга і Тетяна побували на Історичному бульварі, оглянули пам'ятник Тотлебену, Панораму і 4-й бастион, а 4 вересня імператор разом з великим князем Дмитром Павловичем також відвідали ці місця [7, 646].

Пам'ятник графу Тотлебену встояв на своєму п'єдесталі в складні часи революційних переворотів. Якщо пам'ятники П. С. Нахімову, Д. Є. Остен-Сакену, М. П. Лазареву й іншим «царским адмиралам» знесли і переплавили в 1920-ті роки, то пам'ятнику Е. Тотлебену пощастило більше – йому змінили назву. В офіційних документах, путівниках, на конвертах його стали називати пам'ятником «російським саперам» [6, арк. 5; арк. 15–16].

Цікаві фотодокументи зберігаються в Держархіві м. Севастополя, де відображений приїзд в місто Клементини Черчилль, дружини прем'єр-міністра Великобританії. Негативи в архів були передані фотокореспондентом М. Покотило. На фото добре видно пам'ятник графу Тотлебену: частково пошкоджений, снарядом знесена голова основної фігури, на бронзових фігурах – осколкові пробоїни [1, 211–212].

Старожили м. Севастополя стверджують, що голова була виготовлена в Німеччині, привезена і встановлена на пам'ятник. Однак, як виявилось, на голову наділи кашкет, не звернувши увагу на те, що кашкет граф тримає в руках. Стався казус, і тільки в 1945 році фігура Е. Тотлебена була відновлена за проектом скульптора Л. М. Писаревського.

Сучасники назвали Е. І. Тотлебена «русским Вобаном». Однак його біограф Н. К. Шільдер писав: «Тотлебен не обладал умом теоретика, это был ум-практик. Все соображения его подчинялись строгому расчету. При таком складе ума и дарований Тотлебен не сделал новых шагов и открытый в

инженерной науке, но он умел только с необыкновенным искусством пользоваться обстоятельствами и применяться к ним» [4, 13].

З 1886 року в м. Севастополі вулиця Тотлебенська є однією з найстаріших в місті вулиць. У 1921 році її було перейменовано на вулицю Лермонтова [16, 50]. Але в 2008 році до 225-річниці міста на цій вулиці з'явилася табличка з написом: «Ул. Лермонтова, бывшая Тотлебенская» [7, 649]. У 2009 році ім'я Едуарда Івановича Тотлебена було занесено в Книгу почесних громадян міста Севастополя.

Список використаних джерел

1. Авакян В. Р. Клементина Черчилль в Севастополі / Память о прошлом : сборник научных статей сотрудников государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. — Севастополь : ЧП Арефьев, 2007. — 280 с.
2. Алтабаева Е. Потомству в пример : [учебное пособие] / Е. Алтабаева, В. Коваленко. — Симферополь : Таврида, 1999. — 286 с.
3. Веселов П. Я. Звезды Севастополя. Документальная повесть и очерки. Летопись Севастополя в 10-ти томах / П. Я. Веселов. — Севастополь : Таврия, 1999. — Т. 6 — 285 с.
4. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен / сост. Н. Шильдер. — Санкт-Петербург, 1872. — 25 с.
5. Державний архів міста Севастополя (далі ДАМС). — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 2. — Арк. 12, 18; Спр. 4. — Арк. 11, 17.
6. ДАМС. — Ф.Р.-79. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 5, 96; Спр. 506. — Арк. 15—16, 51.
7. Доскато О. Г. К 100-летию памятника Э. И. Тотлебену / О. Г. Доскато // СЕВА-2009 (Севастопольский ежегодный визит-альманах). — Севастополь : «Вербер». — Вып. 3, 2009. — 717 с.
8. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов / [Куликов И. И., Кот В. П., Крестьянников В. В. и др.] — Севастополь : Таврия, 2008. — С. 496.
9. Исторический путеводитель по Севастополю. — С.-Петербург, 1907. — 295 с.
10. Крымский вестник. — 15 сентября. — 1869.
11. Крымский вестник. — 20—21 июня. — 1890.
12. Крымский вестник. — 6 августа. — 1909.
13. Крымский вестник. — 9 августа. — 1909.
14. Севастопольский справочный листок. — 21 июня. — 1890.
15. Севастополь. Энциклопедический справочник Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя. — Симферополь : ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. — 1120 с.
16. У карты Севастополя : справочник / Ляхович А., Шорин Л., Веникеев В. и др. — Симферополь : Таврия, 1982. — 224 с.

ANGELIKA FESENKO

Mykolaiv

«HONORARY CITIZENSHIP OF THE CITY» AS THE FORM OF PUBLIC RECOGNITION OF E. TOTLEBENYA'S PERSONAL INPUT IN SEVASTOPOL'S DEVELOPMENT

The article displays a practice of granting an honorary citizenship demonstrated by the example of Eduard Ivanovich Totleben and defies his contribution into the first defense of Sevastopol. Interesting new facts about monuments to E. Totleben on the Sevastopol soil will be expounded.

Key words: Crimean War, the Siege of Sevastopol, honorary citizen, defense fortifications.

АНЖЕЛИКА ФЕСЕНКО

г. Николаев

«ПОЧЕТНОЕ ГРАЖДАНСТВО ГОРОДА» КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННОГО ПРИЗНАНИЯ ЛИЧНОГО ВКЛАДА Э. ТОТЛЕБЕНА В РАЗВИТИЕ г. СЕВАСТОПОЛЯ

В статье описано практику присвоения звания «Почетный гражданин города Севастополя» на примере Эдуарда Ивановича Тотлебена. Определен его вклад в первую защиту г. Севастополя. Подано новые факты о памятниках Э. Тотлебену на Севастопольской земле.

Ключевые слова: Крымская война, первая защита Севастополя, почетный гражданин города, оборонительные сооружения.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2017